

Vier kabinetten-Balkenende in parlementair-historisch perspectief

Oud-premier Jan Peter Balkenende was de meest bepalende Nederlandse politicus van het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw. Zijn maatschappelijke en politiek-ideologische opvattingen gaven het CDA in de praktische politiek richting. Balkenendes regeerperiode kenmerkte zich door grote politieke onrust en een snelle opvolging van incidenten. In het parlement leidde dat onder meer tot vele spoeddebatten en een grote aandacht voor hypes.

---

door *Alexander van Kessel*

De auteur is als onderzoeker werkzaam bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis in Nijmegen. In 2003 is hij gepromoveerd op de rol van de Nederlandse christendemocraten bij de voorgeschiedenis en ontwikkeling van de Europese Volkspartij.

OP 14 OKTOBER 2010 VERLIET Jan Peter Balkenende voor het laatst het Torentje, dat hij op 22 juli 2002 voor het eerst had betreden.¹ In de meer dan acht tussenliggende jaren had hij het CDA bij drie opeenvolgende Kamerverkiezingen naar de overwinning geleid en was hij premier geweest van vier kabinetten van verschillende signatuur. Daarmee is hij zonder twijfel de meest bepalende Nederlandse politicus van het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw, een periode die werd gekenmerkt door grote politieke onrust en een snelle opvolging van incidenten. In het parlement had dat onder meer een grote aandacht voor hypes en vele spoeddebatten tot gevolg. Oude (pers en televisie) en nieuwe media (internet) droegen bij aan de grotere hectiek.

In de zomer van 2001 lag een prominente rol voor het CDA en Balkenende niet voor de hand. Op dat moment maakten de paarse partijen PvdA, VVD en D66 de dienst uit; het CDA kon zich – onder leiding van Jaap de Hoop Scheffer – in de oppositie maar moeizaam profileren. Interne kritiek veroorzaakte in november een leiderschaps crisis in de partij, die zowel De

Hoop Scheffer als partijvoorzitter Marnix van Rij de kop kostte. In dat machtsvacuüm dook de voor het grote publiek onbekende vicevoorzitter van de Tweede Kamerfractie, Balkenende.²

Balkenende had van 1984 tot 1994 als medewerker van het Wetenschappelijk Instituut mede vorm gegeven aan de ‘herbronning’ van het CDA.³ Zijn imago van gereformeerde ‘studeerkamergeleerde’ werd nog versterkt door zijn bijzonder hoogleraarschap christelijk-sociaal denken, dat hij vanaf 1993 vervulde aan zijn *alma mater* de Vrije Universiteit. Zijn praktische politieke ervaring beperkte zich tot het lidmaatschap van de gemeenteraad van Amstelveen (van 1982 tot 1998) en van de Tweede Kamer (vanaf

1998).⁴

*Balkenendes kritiek op de
multiculturele samenleving
bleek een strategische zet van
betekenis*

Najaar 2001 onderging niet alleen de CDA-top, maar ook het nationale en internationale politieke klimaat een forse verandering. Door de terroristische aanslagen in New York op 11 september 2001 veranderde de houding van de

westerse wereld ten opzichte van de islam. Meer dan voorheen werd deze godsdienst door velen beschouwd als een potentiële bedreiging voor de westerse waarden. Nationaal werd het thema, nadat in de jaren negentig vvd-leider Bolkestein en de linkse intellectueel Paul Scheffer al hadden gewezen op de keerzijde van de gebrekkige integratie van vooral islamitische immigranten, opgepikt door de charismatische publicist Pim Fortuyn. Zijn toetreding tot de politieke arena – eerst als lijsttrekker van Leefbaar Nederland en vanaf februari met een eigen Lijst Pim Fortuyn – bracht het uitgebluste paarse establishment aan het wankelen.⁵

In Fortuyns schaduw nam Balkenende tijdens een partijbijeenkomst op 24 januari 2002 afstand van de multiculturele samenleving.⁶ Het bleek een strategische zet van betekenis, want mede hierdoor werd het CDA van Balkenende na de moord op Fortuyn, enkele dagen voor de Kamerverkiezingen van mei 2002, voor veel zwevende kiezers het redelijke alternatief. Het CDA werd met 43 zetels de grootste. De leiderloze LPF debuteerde met 26 afgevaardigden in de Kamer. De paarse partijen PvdA, vvd en D66, die zich fanatiek hadden afgezet tegen de ideeën en het optreden van Fortuyn, verloren respectievelijk 22, 14 en 7 zetels.

DRIE KABINETTEN MET DE VVD (2002-2007)⁷

De uitslag van de verkiezingen van 15 mei en de stemming in het land na de moord op Fortuyn maakten een kabinet met het CDA en de LPF onvermijde-

lijk. Na enig tegenstribbelen – waardoor haar invloed op het ‘Strategisch akkoord’ van de coalitie alleen maar toenam – sloot ook de vvd zich aan. Op 22 juli 2002 trad het eerste kabinet-Balkenende aan. Voor het eerst sinds W. Schermerhorn (1945) kreeg Nederland een premier zonder voorafgaande ministerservaring.

In zijn regeringsverklaring op 26 juli vatte Balkenende het klimaat in Nederland als volgt samen: ‘Burgers hebben uiting gegeven aan een onderstroom van onvrede, van onbehagen en van geschokt vertrouwen; onvrede over een politiek die de problemen waar burgers dagelijks mee te maken hebben te vaak onbenoemd laat, zoals overlast en onveiligheid; onbehagen over een samenleving waarin mensen steeds meer langs elkaar heen leven; geschokt vertrouwen in een overheid die geen antwoord lijkt te weten of durft te geven op problemen als toenemend geweld en ook geen antwoord geeft op de moeizame inburgering van vreemdelingen in onze samenleving.’ Balkenende bepleitte een bestuurscultuur ‘waarbij de overheid helder afbakent waar zij verantwoordelijk voor wil en kan zijn en daar vervolgens consequent naar handelt’. De overheid moest zich beperken tot ‘kerntaken’. Het kabinet deed daarnaast een beroep op ‘de eigen verantwoordelijkheid van mensen en maatschappelijke organisaties’. Balkenendes eigen opvattingen over de rol van de overheid, beïnvloed door Abraham Kuyper (‘soevereiniteit in eigen kring’) en Amitai Etzioni (pleitbezorger van het gemeenschapsdenken) klonken duidelijk door.⁸

Zowel het bepleiten van een kleinere overheid (met als motto: ‘duidelijkheid en daadkracht’) als het nastreven van een deugdelijk, zuinig financieel overheidsbeleid sloot goed aan bij de politieke wensen van coalitiepartner vvd. Voor de liberalen betekende de deelname aan de kabinetten-Balkenende in sociaaleconomische zin goeddeels een voortzetting van hun inbreng in de paarse kabinetten, die op een aantal terreinen ook al privatiseringen hadden voorgevoerd. CDA en vvd waren het op cultureel-mentaal vlak overigens niet steeds eens. Balkenendes voorstellen voor een normen-en-waardenoffensief: (‘fatsoen moet je doen’) werden door Zalm (vvd-fractievoorzitter) afgedaan als ‘tegeltjeswijsheden’.⁹ Het normen-en-waardendebat kwam vervolgens nauwelijks van de grond.

Het eerste kabinet-Balkenende kwam al na drie incidentrijke maanden ten val. Coalitiepartner LFP bleek na het wegvallen van voorman Fortuyn stuurloos en een brandhaard van interne ruzies. Zowel partij, fractie als het smaldeel in het kabinet leed eronder. *Jeune premier* Balkenende slaagde er niet in de chaos te bezweren. Het al te laconieke ansichtkaartje dat hij in antwoord op Kamervragen namens de ministerraad naar het parlement stuurde (‘In antwoord op de mondelinge vragen van de geachte afgevaardigde Rosenmöller en anderen groeten wij u in gezamenlijkheid en een-

heid vanuit de ministerraad') leverde hem zeker achteraf vooral hoon op. Na een laatste confrontatie tussen de LPF-ministers Eduard Bomhoff en Herman Heinsbroek trokken de fractievoorzitters van CDA (Verhagen) en vvd (Zalm) op 16 oktober hun steun aan het kabinet in.

Bij de vervroegde Kamerverkiezingen van 22 januari 2003 werd het CDA wederom de grootste (44 zetels), al kwam de PvdA onder de nieuwe leider Wouter Bos dichtbij. Een poging om te komen tot een kabinet met de twee grootste fracties mislukte. De partijen verschilden van mening over

de politieke steun die het demissionaire kabinet-Balkenende gaf aan de inval van de Amerikanen en Britten in Irak (in maart 2003), maar de onderhandelingen strandden uiteindelijk op het onvermogen gezamenlijk een financieel kader

Als er maar enigszins een rechts alternatief is, dan geniet dat de voorkeur

overeen te komen. De breuk sloeg diepe wonden bij de PvdA; Bos voelde zich na weken onderhandelen 'grotelijks belazerd' door het CDA. Voor de PvdA werd de aloude stelling bevestigd dat de christendemocraten slechts als ze niet anders kunnen met socialisten regeren. Als er maar enigszins een rechts alternatief is, dan geniet dat de voorkeur – zo wil de dertig jaar oude these van de politicoloog H. Daudt, die in ieder geval in de formatie van 2003 bevestiging vindt.¹⁰

Op 27 mei stond het tweede kabinet-Balkenende op het bordes. *Meedoen, meer werk, minder regels* luidde de titel van het regeerakkoord, die andermaal de visie van Balkenendes CDA en de vvd verried. D66 was uiteindelijk bereid de hernieuwde coalitie met de vvd aan een meerderheid te helpen in ruil voor enkele beloften op het terrein van de staatsrechtelijke vernieuwing. Deze moesten helpen de al dan niet vermeende kloof tussen politiek en burger te verkleinen. Daarvan kwam uiteindelijk weinig terecht. Er was geen twee derde meerderheidssteun voor een correctief referendum. Het gepassioneerd door de D66-minister van Bestuurlijke Vernieuwing Thom de Graaf verdedigde voorstel tot directe verkiezing van burgemeesters strandde in maart 2005 tijdens de 'avond van Van Thijn' in de Eerste Kamer, waarna De Graaf aftrad. D66 bleef ternauwernood binnen de coalitie. Van de voorstellen van de Nationale Conventie, ingesteld door De Graafs opvolger Alexander Pechtold, werd in september 2006 beleefd kennisgenomen.

De kloof tussen kiezer en gekozenen bleek overigens bij het door de Kamer georganiseerde referendum over het Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa – de eerste nationale volksraadpleging in Nederland in meer dan twee eeuwen. Op 1 juni 2005 stemde een ruime meerderheid van de kiezers (61,6%) tegen het verdrag, terwijl de Kamer in

meerderheid voor was. Het echec had twee belangrijke gevolgen. Door het nee van Nederland (en Frankrijk) was de 'Europese grondwet' van de baan. Daarnaast pasten de middenpartijen CDA, PvdA en VVD hun Europese lijn aan in merkbaar eurosceptischer richting. In die zin werd wel naar de kiezer geluisterd.

Het tweede kabinet-Balkenende slaagde erin een deel van de hervormingen van het socialezekerheidsstelsel te realiseren. De confessionele partijen waren vooral in de jaren zestig in de personen van Marga Klompé en Gerard Veldkamp de voornaamste bouwers geweest van dit systeem van sociale regelingen, dat door de toegenomen gebruikmaking geleidelijk onbetaalbaar was geworden. Afslanking was gewenst, zo luidde de politieke consensus. De Algemene Bijstandswet (uit 1963) werd begin 2004 vervangen door de Wet Werk en Bijstand (wwb), waarvan de uitvoering werd overgebracht naar de gemeenten, met een sterke daling van het aantal uitkeringen tot gevolg. De arbeidsongeschiktheidsverzekering wao (uit 1966) werd eind 2005 omgezet in de Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (wia), met veel strengere toelatingseisen.

De vergrijzing en de tegenvallende economie dwongen het kabinet ook tot ingrepen in de ww, de vut en het prepensioen, wat leidde tot veel maatschappelijke protesten. Symbolisch was de publieke weigering van FNV-voorman Lodewijk de Waal om minister van Sociale Zaken Aart Jan de Geus voorafgaand aan een overleg de hand te schudden. Op 2 oktober 2004 stond het Amsterdamse Museumplein vol demonstrerende vakbondsleden. Voor het CDA-smaldeel in het kabinet was de oppositie van de eigen christelijk-sociale vleugel het pijnlijkst. Zo verzette het CNV onder leiding van Doekle Terpstra zich tegen de kabinetsplannen. Partijprominent Bert de Vries goot zijn kritiek in boekvorm.¹¹ Het christelijk-sociaal gezicht van het CDA dreigde te verbleken. De nadruk van het kabinet lag op de 'eigen verantwoordelijkheid'; andere christendemocratische kernwaarden als 'gerechtigheid' en 'solidariteit' hadden ogenschijnlijk minder prioriteit. Het kabinet hield zich lang doof voor de protesten. Uiteindelijk kwam op 6 november in de Stichting van de Arbeid een compromis tot stand.

Het kabinet greep ook in in de zorg, die al even onbetaalbaar dreigde te worden. VVD-minister van Volksgezondheid Hans Hoogervorst bracht de nieuwe Zorgverzekeringswet tot stand, die meer marktwerking beoogde en een basisverzekering invoerde. De combinatie van de 'eigen verantwoordelijkheid' van het CDA en het marktdenken van de VVD leidde op deze manier in de praktijk in niet onbelangrijke mate tot voortzetting van het neoliberale beleid van de paarse kabinetten. Veel van de hervormingsagenda van de kabinetten-Balkenende II en III was dan ook al geëntameerd door het tweede paarse kabinet.¹²

De samenwerking tussen CDA en VVD kwam in de problemen door de verdeeldheid bij de liberalen. Eigenlijk al sinds het vertrek van Bolkestein (1998), maar zeker na het aftreden van fractievoorzitter Van Aartsen na de tegenvallende gemeenteraadsverkiezingen van maart 2006, had de VVD geen duidelijke leider.¹³ In dat vacuüm dook de bij haar aantreden onbekende minister voor Vreemdelingenbeleid en Integratie Rita Verdonk. Haar rechts-populistische stijl leverde haar behalve een groeiende gramschap van de linkse oppositie een aanzienlijke (maar naar later bleek tijdelijke) persoonlijke populariteit op. Dat wakkerde haar ambities en profileringsdrang verder aan – ook tot ergernis van collega-ministers. Haar optreden werd steeds confronterender en haar beleid in veler ogen steeds hardvochtiger ('regels zijn regels'), tot coalitiepartner D66 er in het tweede debat over de kwestie van het Nederlandse paspoort van VVD-Kamerlid Ayaan Hirsi Ali genoeg van had. Na de nachtelijke Kamervergadering van 28 op 29 juni trokken de Democraten de steun aan het kabinet in.

Het rompkabinet van CDA en VVD (Balkenende III) schreef vervolgens vervroegde verkiezingen uit. Vlak na deze verkiezingen botste Verdonk met de nieuwgekozen Kamer over de toekenning van een generaal pardon aan uitgeprocedeerde asielzoekers: een meerderheid dwong het demissionaire kabinet tot een beleidswijziging. Deze hernieuwde confrontatie in de Kamer leidde tot de staatsrechtelijk curieuze constructie dat de VVD geen verantwoordelijkheid meer droeg voor het integratie- en immigratiebeleid, maar wel deel bleef uitmaken van de coalitie.

CENTRUMLINKS (2007-2010): BALKENENDE EN BOS HOUDEN ELKAAR IN EEN WURGGREEP

Keren we hier weer terug naar de eerder vermelde theorie van Daudt, dan veroorzaakte de onrust in de VVD voor het CDA de situatie van 'uiterste noodzaak': de samenwerking met de PvdA werd onvermijdelijk. Beide partijen waren op elkaar aangewezen, terwijl ze tijdens de verkiezingscam-

pagne najaar 2006 keihard tegenover elkaar stonden. Zo beschuldigde Balkenende Bos tijdens het eerste lijsttrekkersdebat op Radio 1, einde oktober, van onbetrouwbaarheid: 'U draait en u bent oneerlijk.' De toon was gezet.¹⁴ Bij de verkie-

De luistertoer van honderd dagen creëerde onbedoeld een beeld van besluiteloosheid

zingen bleef het CDA andermaal de grootste (41 zetels), de PvdA boekte een tegenvallend resultaat (33 zetels).

De samenwerking tussen CDA en PvdA was een gedwongen huwelijk

tussen elkaar wantrouwende partners. De ChristenUnie werd de voor een Kamermeerderheid noodzakelijke junior partner. Op 22 februari 2007 stond het kabinet op het bordes. De drie partijleiders Balkenende, Bos en Rouvoet traden alle drie toe tot de ministersploeg. Mede hierdoor verloor de Tweede Kamer veel van haar daadkracht als controleur van de regering.

Het kabinet begon met een ‘luistertoer’ door het land van honderd dagen, daarmee het parlement passerend. Het onbedoeld daarmee gecreëerde beeld van besluiteloosheid raakte de coalitie niet meer kwijt. Ook beleidsmatig vonden de drie partners elkaar niet vaak. De PvdA – electoraal onder druk gezet door de groei van de SP – wilde niet verder op de weg van de privatiseringen, waardoor op een aantal terreinen een impasse ontstond. Dat gold bijvoorbeeld ten aanzien van het ontslagrecht. Minister van Sociale Zaken Piet-Hein Donner botste hier met de PvdA en de vakbonden. Het kabinet slaagde er niet in een compromis te vinden. Ook op het terrein van de woningmarkt bleven noodzakelijke hervormingen uit. De vroege val van het kabinet zou de plannen om te komen tot een hogere pensioenleeftijd doorkruisen.

Najaar 2008 werd het kabinet overvallen door de uit Amerika overgewaaide kredietcrisis. Minister van Financiën Bos diende in september nog een juichende begroting in, maar wist toen al dat deze achterhaald was. Bos stal vervolgens de show bij het redden van enkele financiële instellingen. Vooral de steun aan Fortis en ABN AMRO was spectaculair. Een alternatief voor de ingrepen was er niet, maar de aanzienlijke overheidssteun zou de schatkist nog lang blijven belasten.

Met het oog op de economische recessie moest op de korte termijn een crisispakket opgesteld worden. Het overleg hierover, tussen de coalitiefracties en met de sociale partners, speelde zich buiten het parlement af, hetgeen tot grote irritatie leidde. Tijdens het debat over de noodmaatregelen op 26 maart 2009 verliet de PVV-fractie onder leiding van kwelgeest Geert Wilders demonstratief de zaal, nadat CDA-fractievoorzitter Pieter van Geel had moeten toegeven dat het akkoord helemaal dichtgetimmerd was.¹⁵

De PvdA forceerde uiteindelijk toch het onderzoek naar de inval van de Amerikanen en de Britten in Irak in het voorjaar van 2003, waaraan het eerste kabinet-Balkenende politieke steun had verleend. De linkse partijen drongen al langer aan op een onderzoek, maar Balkenende wist dat lang tegen te houden. Uiteindelijk presenteerde een commissie onder leiding van de jurist Willibrord Davids op 12 januari 2010 een voor het toenmalige kabinet kritisch rapport over het besluit uit 2003. De PvdA-fractie reageerde verontwaardigd toen Balkenende zich distantieerde van de conclusies. Slechts met een ongemakkelijke formulering (‘met de kennis van nu...’) kon de vrede weer worden getekend.

Niet voor lang, in februari viel het kabinet alsnog. *Casus belli* was de kwestie van de verlenging van de Nederlandse missie in de Afghaanse provincie Uruzgan. CDA (voor) en PvdA (tegen) werden het hierover niet eens in de ministerraad. De PvdA had zich eerder vastgelegd op vertrek van de Nederlanders aan het eind van 2010; een verandering van positie (een nieuwe ‘draai’) zou de geloofwaardigheid van de partij aantasten – zo leek althans de gedachte van de partijtop. Na een emotioneel debat in de Kamer op 18 februari, waar de verdeeldheid voor iedereen zichtbaar was, strandde het kabinet de volgende dag, aan het einde van een lange ministerraadsvergadering. De PvdA-ministers verlieten het kabinet; het kabinet-Balkenende IV bleef demissionair aan, tot het midden oktober werd afgelost door het kabinet-Rutte.

BALANS: PREMIER VAN VIER KABINETTEN

‘All political lives, unless they are cut off in midstream at a happy juncture, end in failure, because that is the nature of politics and of human affairs’, aldus de Britse politicus Enoch Powell.¹⁶ Het gold uiteindelijk onvermijdelijk ook voor Balkenende. Acht jaren had hij ondanks alle kritiek op zijn persoon, presentatie en functioneren vastgehouden aan zijn visie. Naar een woord van de katholieke historicus J.A. Bornewasser was sprake van een ‘gereformeerde rompstand’ – overtuigd van zijn eigen uitgangspunten.¹⁷ Balkenendes lijsttrekkerschap bij de vervroegde Kamerverkiezingen van juni 2010 was echter een brug te ver, zijn snelle aanwijzing na de breuk met de PvdA een strategische fout. Het was slechts één van de factoren achter de nederlaag van het CDA. Balkenende ‘ging voor goud’ bij de Kamerverkiezingen, maar het werd niet eens een podiumplaats. Het CDA verloor twintig zetels en werd de vierde partij.

Balkenendes maatschappelijke en politiek-ideologische opvattingen hebben het CDA in het eerste decennium van deze eeuw in de praktische politiek richting gegeven. Vooral sociaaleconomisch en financieel sloten deze opvattingen aan bij het marktdenken van de VVD, die daardoor voor de christendemocraten de meest aangewezen coalitiepartner was. De moeizame samenwerking in het vierde kabinet-Balkenende alsmede de voor alle betrokken partijen traumatische breuk in februari 2010 maken het onwaarschijnlijk dat het CDA snel een andere richting zal inslaan.

Noten

1 De auteur dankt Carla van Baalen voor haar waardevolle opmerkingen op een eerste versie van deze bijdrage.

2 Rien Fraanje en Jouke de Vries, *Gepland toeval. Hoe Balkenende in het CDA aan de macht kwam*. Amsterdam: Bakker, 2010.

3 Zie hiervoor bijvoorbeeld Jan Peter Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi*

- voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek. Soesterberg: Aspekt, 2002.
- 4 Voor de achtergronden van Balkenende zie Thijs Broer en Max van Weezel (red.), *De geroepene. Het wonderlijke premierschap van Jan Peter Balkenende*. Amsterdam: Balans, 2007, hoofdstuk 1-9.
  - 5 Max van Weezel en Michiel Zonneveld, *De onttovering van Paars. Een geschiedenis van de kabinetten-Kok*. Amsterdam: Van Gennep, 2002.
  - 6 Rutger Zwart en Alexander van Kessel, 'Van zuil naar brug. Het CDA en de integratie van minderheden', *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2005. God in de Nederlandse politiek*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2005, pp. 51-61, aldaar 56-58.
  - 7 Voor de beschrijving van de parlementaire verwickelingen tijdens de vier kabinetten is onder meer gebruikgemaakt van de Kronieken in de edities van het *Jaarboek parlementaire geschiedenis* van 2002-2010.
  - 8 *HTK* 2001-2002, p. 5466-5467.
  - 9 *HTK* 2001-2002, p. 5468 en 5491 (Zalm).
  - 10 H. Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945', in: *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1980, pp. 178-197; Frans Leijne, 'Naar een definitieve uitschakeling van de linkse kerk? Over de formatie van 2003 en die van na 22 november 2006', in: Frans Becker e.a. (red.), *Vier jaar Balkenende. wbs jaarboek 2006*. Amsterdam: Mets & Schilt/Wiard Beckman Stichting, 2006, pp. 78-100.
  - 11 Bert de Vries, *Overmoed en onbehagen. Het hervormingskabinet-Balkenende*. Amsterdam: Bakker, 2005.
  - 12 *de Volkskrant*, 14 oktober 2010; *NRC Handelsblad*, 10 juni 2010.
  - 13 Zie voor de interne twisten in de vvd Addie Schulte en Bas Soetenhorst, *Daadkracht & duidelijkheid. 5 jaar crisis in de vvd*. Amsterdam: Van Gennep, 2007.
  - 14 Broer & Van Weezel 2007, p. 145.
  - 15 *HTK* 2008-2009, p. 5397.
  - 16 John Enoch Powell, *Joseph Chamberlain*. Londen: Thames and Hudson, 1977, p. 151.
  - 17 *Trouw*, 28 mei 1994 en 26 april 2005.